

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Məlum məsələləri (Orxon-Yenisey kitabələri bizim eramın 634-732-ci illərində məzar daşları üzərində yazılmışdır. Beləliklə, Orxon-Yenisey kitabələri VII-VIII əsrlər ortaq türk dilində yaranan ümumtürk ədəbiyyatının, o cümlədən də Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətli ortaq abidəsidir) nəzərə alaraq, bu fikirdədir ki, Azərbaycan ortaq yazılı ədəbiyyatının başlanğıcını VII əsrə aid etmək mümkündür. Yenisey abidələrinin V-VI əsrlərdə yaranmasına dair fikirlərin mübahisəli olduğunu nəzərə alsaq, sabit ortaq yazılı ədəbiyyatın VII əsrdən başlanması qənaətini məqbul hesab etmək olar. Ən yaxşı halda V-VI əsrləri Azərbaycan ortaq yazılı ədəbiyyatının hazırlıq dövrü, VII əsri isə rəsmi başlanğıcı adlandırma bilərik.

Yusif Balasaqunlunun (1020-1075) "Qutadqu-bilik" poemasının ortaq ümumtürk ədəbiyyatı nümunəsi kimi qəbul olunması, burada "türk sivilizasiyası ilə islam mədəniyyətinin çarpazlaşması sintezi" öz əksini tapması "o deməkdir ki, artıq X əsrdə türk-islam birliyinə doğru addımlar atılmış, bu istiqamətdə inteqrasiya prosesləri dərinləşməyə başlamışdır. Eyni proses həmin dövrdə Azərbaycanda da getmişdir". XI əsrdə Qaraxanlı dövründə Mahmud Kaşğarlı tərəfindən yazılan, oğuzların tarixi, mədəniyyəti haqqında məlumatların öz əksini tapdığı "Divani lüğət-it türk" əsəri ümumtürk mədəniyyətinin ən böyük abidələrindən biridir". Eyni zamanda qədim köklərə malik olan manilərə də ortaq ümumtürk ədəbiyyatı nümunəsi olması açıqlanır.

Ərəb dilində yazılmış Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin də VII-X əsrlərdə meydana çıxması ilə bağlı faktı, bu günə kimi ədəbiyyatşünaslıq elmində bundan əvvəlki dövrdə Azərbaycanda yazılı ədəbiyyatın mövcud olması haqqında heç bir məlumat olmamasını qeyd edən İsa Həbibbəyli "Böyük ehtimal ki, bizim eramın VII əsrinə qədər Azərbaycanda mövcud olmuş qədim və zəngin mədəniyyət özünün yazılı ədəbiyyatını və elmi əsərlərini də ərsəyə gətirmişdir.

Mənbələrdə VIII-X əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan alimlərinin adları və elmi əsərləri haqqında məlumatlara rast gəlinir. Məlum olur ki, bu dövrdə Əbusəid Əhməd ibn Hüseyin Bərdəi, Əbu Məhəmməd Ərdəbili, Əbubəkr Məhəmməd ibn Abdulla Maliki, Əhməd ibn Harun Bərdəci-Bərdəi, Cəfər ibn Məhəmməd Marağai, Musa ibn İmran Səlməsi, Əhməd ibn Süleyman Təbrizi, Yaqub ibn Musa Ərdəbili, Həddad ibn Nəşəvi, Əhməd ibn Hacaf Nəşəvi və başqaları kimi azərbaycanlı alimlər yetişib formalaşmışdır. Lakin hələ ki, bu vaxta qədər VII-X əsrlərdə yaşayıb, ana dilində bədii əsərlər yazan azərbaycanlı sənətkarların əsərləri haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır".

Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının yaranıb inkişaf etdiyi VII-IX əsrlər ərəb xilafətinin Azərbaycana yürüşləri və ölkədə islam dininin qəbul edilməsi ilə səciyyələndiyini (Doğrudur, islama qədər Azərbaycanda tanrıçılıq-tenqriçilik dini dünyagörüşü hakim olduğu üçün təkəllahlıq düşüncə sisteminə əsaslanan müsəlmanlıq ölkədə demək olar ki, ciddi müqavimətə rast gəlmədən qəbul edilmişdir-İ.H), regionda xilafətə mübarizə aparan qüvvələrin (Xürrəmilər və Məzdəkilər) islam dininə qarşı yox, ərəzi bütövlüyü və yerli idarəetmə uğrunda mübarizə apardıklarını, sonda islam dininin sürətlə yayılması və qəbul edilməsi ilə Azərbaycanda yenitipli həyat tərzinin öz axarını tapması, ərəb dilinin rəsmi dil kimi qəbul edilməsi və mədrəsələrdə "Qurani-Kərim" müqəddəs kitabının tədris olunması ölkədə həmin dildə ilk növbədə dini mövzuda yazılmış bədii əsərlərin yaranması zərurətini meydana çıxarması, sonra isə ideya-mövzu baxımından genişləndirməsi, "beləliklə, ölkədə qədim tarixə və böyük ənənələrə malik olan türk sivilizasiyası və yeni bərqərar olmuş ərəb mədəniyyəti bir müddət yanaşı yaşaması", Orxon-Yenisey mətnlərindən başqa, VII-X əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını, əsasən, ərəb dilində yazılı-yaratmış sənətkarlar təmsil etməsi diqqətə çatdırılır.

Bu mənada görkəmli rus şərqşünası İ.Y.Kraçkovskinin (1883-1951) fikirlərini ("ərəb ədəbiyyatı" ...həm ərəblərin, həm də ərəb olmayanların, həm ərəb ölkələrində, həm də ki qeyri-ərəb ölkələrində ərəb dilində yaranmış əsərlərini əhatə edir") yada salır və bildirir ki, "ona görə də ərəb dilində yazılı "ərəb olmayanların" sırasında azərbaycanlıların da özü-

nəməxsus yeri vardır. Belə ki, VII-X əsrlərdə ərəb dilində onlarla azərbaycanlı sənətkarlar yazıb-yaratmış, həm ümumşərq ədəbiyyatının, həm də mənsub olduğu xalqın bədii mədəniyyətinin inkişafına şəraitlə xidmət göstərmişlər".

Azərbaycanda ömür sürərək əsərlərini xilafətin dilində qələmə alan söz ustaları və ərəb ölkələrində yaşayıb, həmin xalqın dilində əsərlər yazan sənətkarları iki istiqamətə ayırmağın mümkünlüyünü qeyd edir:

"1. Mənbələrdə Azərbaycanda yaşayıb, ərəb dilində şeirlər yazmış Əbu Abdullah Mülgəci Marağai, Bərekəveyh Zəncani, Cəfər ibn Məhəmməd Marağai və Məkkə ibn Əhməd Bərdəinin haqqında məlumatlar vardır. X əsrdə yaşayıb-yaratmış bu şairlər klassik Şərq şeirinin forma və məzmun zənginliyini yaşatmış, dövrünün qiymətli sənət nümunələrini meydana qoymuşlar.

Onların ərəb dilində əruz vəznində qəzəl-qəsidə janrlarında yazılmış zəngin lirikası bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının yüksək mövqeyə malik olduğunu göstərdiyi, Bərekəveyh Zəncani yaradıcılığında aşiqənəlik və yumor, Mülgəci Marağainin şeirlərində ifadə olunan müdriklik və nəsihət, Məkkəli ibn Əhməd Bərdəinin insanları heyrətə gətirmək məharəti Azərbaycan ərəbdilli şeirinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi, Bərekəveyhin yaradıcılığında xalq həyatından qidalanan gerçəkliyə meyil Azərbaycan ərəbdilli poeziyasının xəlqi ruhunu, ərəbdilli Azərbaycan şeiri xilafət düşüncəsinin sədlərini aşaraq xalq ruhunun və milli-mənəvi reallığın gerçəkliklərini ifadə etdiyini yazır.

2. Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, mənşəcə digər ölkələrdən olub, lakin ərəb ölkələrində yaşayıb-yaratmış şairləri "məvali şairlər" adlandırmışlar.

Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının əsas tədqiqatçısı olan professor Malik Mahmudovun "məvali şair" anlayışının mənasını izah etdiyini ("Bu ad islamdan əvvəl və islamın ilk dövrlərində əsir tutularaq müsəlmanlığı qəbul etmiş, yaxud da ərəblərin içərisində yaşayan və könüllü surətdə yeni dinin bayrağı altına keçən qeyri-ərəblərə verildirdi") bildirir. Azərbaycandan olub, ərəb dilində yazılı-yaradan məvali şairlərin də iki qismə ayrıldığını, bir çoxunun islamdan əvvəl və sonra ərəblər tərəfindən əsir alınaraq aparılmış şairlər olduğunu, adları bəlli olmasa da, onların "hətta ərəbləri belə heyrətə salan kamil sənət nümunələri yaratdıqlarına" (M.Mahmudov) dair məlumatları diqqətə çəkir: "Lakin ərəb ölkələrində yaşayıb, oranı ikinci vətən kimi qəbul etmiş bədii yaradıcılıqla məşğul olan azərbaycanlı şairlərdən İsmayıl ibn Yasar, Musa Şəfahət, Əbul-Abbas əl-Əma kimi sənətkarlar ərəb məvali ədəbiyyatının görkəmli yaradıcıları kimi şöhrət qazanmışdılar". İsmayıl ibn Yasarın Ərəbistanda yaşasa da, qeyri-ərəblərin elm, ədəbiyyat və mədəniyyətlərinin varlığı uğrunda mübarizə aparan Şüubilər cərəyanını təmsil etməsi, buna görə də onun yaradıcılığında vətəndaşlıq mövqeyini ifadə edən siyasi şeirlərin çoxluq təşkil etməsi, mədhlərə çox az diqqət yetirilməsi açıqlanır: "Şairlər ailəsinə mənsub olan, babası, atası və oğlu Ubeydullah ibn Yasar da, şair olaraq tanınan digər Yasarlar kimi İsmayıl ibn Yasar da Şüubilər olaraq ərəb hegemonluğunu müdafiə edən Əməvilərin hakimiyyətinə qarşı çıxmış, Əcəm təəssübkeşliyinə sadıq qalmışdır. Siya-

si baxışlarına görə Hicaza sürgün olunmuşdur. Dərin və incə aşiqənə şeirləri geniş yayılıb müğənnilər tərəfindən oxunduğu üçün sürgündən azad edilmişdir. Qardaşı Məhəmmədin ölümünə həsr olunmuş mərsiyəsi və dostunun vəfasızlığına kəskin münasibəti ifadə edən həcvi geniş yayılmışdır. İsmayıl ibn Yasar Mədinə şəhərində doğulsa da, Azərbaycandan olduğunu heç vaxt unutmamış, əsarət altına atılmış xalqların milli oyanışına xidmət edən böyük ədəbiyyatın əsas yaradıcılarından biri olmuşdur".

Musa Bəşşar Şəhəvatın Ərəbistanda doğulub orada yaşasa da, vətəni Azərbaycana gedib-gəlməsi, ticarət əlaqələri yaratması, şeirlərin tərəfdarı olub, bu mənada Ərəbistanda yaşayan İran qrupu şairləri ilə eyni mövqedən çıxış etməsi açıqlanır. Musa Şəhəvat VII-VIII əsrlərdə mədhlər, həcvlər və mərsiyələr yazmış ərəbdilli Azərbaycan şairi olması, Mədhyyə-həcv janrında yazdığı şeirlərinin onu fərqli bir şair kimi tanıtməsi, şeirlərinin həm xalq arasında, həm də sarayda geniş yayılmış, rəğbətə qarşılanması, bununla belə, siyasi mübarizəyə qoşulmayaraq, ümumiyyətlə, ədalətsizliyi tənqid etməklə kifayətlənməsi diqqətə çatdırılır.

Əbül-Abbas əl-Əmanın Mədinədə anadan olsa da, Məkkə şairlərini təmsil etdiyi, Əməvilər hakimiyyətinin tərəfdarı olub, axıradək onlara sadıq qaldığı, siyasi xarakter daşıyan mədhləri və həcvlərində dövrün ictimai-siyasi proseslərinin əks etdirildiyi, dövrünün tanınmış ərəb şairi Ömər ibn Əbu Rəbiə ilə həcvləşməsi onun yüksək poetik istedadla malik olduğunu göstərdiyi vurğulanır.

Digər alimlər kimi gəldiyi qənaət budur ki, "Beləliklə, VII-X əsrlərin ərəbdilli Azərbaycan şeiri ümumşərq miqyasında tanınmış, başqa xalqların da ədəbiyyatının inkişafına xidmət etmişdir. Malik Mahmudovun haqlı olaraq yazdığı kimi, "onların yaradıcılığı sübut edir ki, Azərbaycan xalqının həmin dövrdəki bədii təfəkkürü digər müsəlman xalqlarının mədəni səviyyəsindən heç də geri qalmamış, bir çox millətlərin birgə söyi nəticəsində meydana gəlmiş ərəbdilli poeziyanın yeni keyfiyyətlər kəsb etməsində, forma və məzmunca dərinləşdirməsində, ictimai və siyasi həyata dərinləndirilməsində öz faydasını əsirgəməmişdir".

Başlanğıc dövrü ortaq Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında alban faktorunun da iştirakını görür: "Ölkənin şimal hissəsini təşkil edən Albaniyada yaranan ədəbiyyat da Azərbaycan ortaq bədii təfəkkürünün poetik ifadəsi olub, burada yaşanan həyatın və ictimai-siyasi mühitin reallıqlarına işıq salan bədii əsərlərdən ibarətdir. Bu mənada alban şairi Dəvdəkin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının ölkənin multikultural mühitinin alban məkanındakı inkişafına nümunədir. Təxminən VII əsrdə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Bərdədə yaşayıb-yaratmış alban şairi Dəvdək dövrünün elmi fikrinə bələd olmuş, yüksək poetik istedadı və natiqlik qabiliyyəti ilə seçilmişdir. Alban hökmdarı böyük sərkərdə Cavanşir Mehra-ninin qətlinə həsr olunmuş mərsiyə şair Dəvdəkin sədaqətinin və vətənpərvərliyinin, vətən-daşlıq mövqeyinin orijinal bədii ifadəsidir. Bu, ölkəsinə və torpağına sevnən, böyük ideallarına sadıq olan vətənpərvər bir şairin dərin məzmunlu və həyəcanlı, yüksək ideya-bədii səviyyədə yazılmış təsirli bir elegiyasıdır", - deyir:

^ E °B a a ı , E
 ^ B Ø B ı ı EE E
 E a ° B E Ø E ı Ø , E ı æB a °
 a ° , E Ø E ı E E E æ
 ... E E a B B ° ı E E E æ B
 æ E , E E ... a a ° ı a ° E
 B E ° E E , Ø B ı E
 E E a E Ø æ a ° B
 ... ı E E æ ° E Ø E E Ø
 a ,
 e a Ø ı ı ° B æ E ° EE

"Böyük sərkərdə Cavanşirin ölümünə ağrı" adlı mətəm qəsidəsini Xəlil Rza Ulutürkün böyük istedadla Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyini, qəsidənin poetik forma və məzmun baxımından qiymətli sənət nümunəsi olduğunu vurğulayır.

Qədim dövrlərin dini baxışlarını əks etdirən "Avesta"nın da "Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ortaq başlanğıc dövrünə aid mətnlərdən" bilir.